טוב טעם ודעת:
נשים ותלמוד תורה

ד"ר בריינה יוכבד לוי

מן הפכה שקטה מתרחשת כיום בכיתות ובבתי-מדרש, בבתי-כנסת ובמשפחות בישראל, בארצות-הברית, וברחבי העולם. הרחק מקולות הוויכוח הלוהט בסוגיית מעורבות נשים בחיים היהודיים הציבוריים, לימוד התורה משנה את הדרך שבה נשים יהודיות רואות את עצמן ואת הקשר שלהן למסורת היהודית.

בשנים הראשונות של לימוד תורה לנשים, הוצעה לנשים תכנית לימודים בסיסית, שהדגישה ידיעת הלכה מעשית-פרקטית ולימודי מוסר ואמונה.[1] לימוד זה, כשהוא לעצמו, הייתה בו משום פשרה עם הזמנים המשתנים. מתוך חשש שהנשים תעזובנה את הקהילה הדתית, פסק החפץ חיים את פסק ההלכה המפורסם שלו, שלפיו נשים צריכות ללמוד מקרא ומוסר.[2] הקביעה הזאת שימשה בסיס ללימוד הנשים היהודיות האורתודוקסיות, והחלה תהליך שנמשך ללא הפוגה עד עצם היום הזה.

כיום, בחוגים רבים, ניטשטשו הגבולות הראשוניים של טווח לימוד התורה לנשים. בשנים האחרונות אנו עדים להכללת התלמוד ונושאי לימוד אחרים שהיו עד כה תחום נחלת לימודי הגברים בלבד. ואולם השינוי העיקרי הוא בכך שכעת נשים יכולות ללמוד תורה ברמה גבוהה, לא רק כהכנה מעשית לקראת קריירה בהוראה, כי אם כלימודי תורה לשמה.

אמנם התיזב ההלכתי של נשים באשר ללימוד תורה הוא נושא מורכב,[3] ואולם לא הייתה זו השאיפה להתייחס לנושא המסוים הזה מבחינה טכנית, שהביאה לייסוד בתי המדרש לנשים. הגל החדש במעורבות נשים בלימוד תורה מעמיק התחיל אולי במחוזות מסוימים כהצהרת כוונות פמיניסטית. אבל הגידול המתמיד בנטייה החשובה הזאת לא בא ממניעים של מדון, כי אם מן השאיפה העמוקה של נשים להגיע למימוש רוחני באמצעות תלמוד תורה.

ההתפתחות החיובית העצומה הזאת הניבה פירות מעניינים. במהלך החיפוש אחר שוויון כמותי בלימוד התורה, גילו הנשים שיש הבדל איכותי בדרך שבה הן לומדות תורה. תוך זמן קצר מאוד התקדמו מחיקוי לחידוש - חידוש בחיפוש אחר מסורת.

היום נשים אכן עוסקות בדברי תורה. אנו מוצאות את הקולות שלנו, משוחחים עם נשים אחרות בדיאלוג רוחני חדש, דיאלוג

שנקודת המוצא שלו היא דרך החיים ההלכתית. אנו מגלות שהנשאים והאינטלקטואלים שמעניקים חיוניות לעסקים של התורה, מהדהדים עמוק בתוך הוויית חיינו.

הכרה זו מצאה את ביטויה בכל המרחב של לימוד תורה. היא מופיעה בעולם 'האגדה', שבו הגוונים הרגשיים של סיפור מעשה או של משל נתפסים בתפיסה מיוחדת במינה על ידי אוזניים שהפכו רגישות לרגש האנושי מתוך שנים רבות של נתינה ומיפות. היא מופיעה בתפיסה של הבחנה הלכתית, שעשויה להופיע בפני הגבר הקורא אותה כפורמליסטית לתלוטין, אבל מתברית לאשה הבוחנת אותה כמושרשת היטב בדקויות פסיכולוגיות שמעניקות משמעות חדשה להלכה המוכרת.

הרשו לי לתאר לכם את השילוב התוסס הזה בין הטקסט לבין החיים. הסצנות שאביא כאן הן המתווכים המורים על יכולתם של הכתובים והמסורת להפיק תגובה מתגמת מן הקוראות אותם. הם משקפים את הניסיון של תלמוד תורה לנשים הלומדות ולנשים המלמדות, ומראים כי לנשים יש כיום את הכוח לחולל התפתחות חדשה וחשובה בחיים הרוחניים של העם היהודי.

כל מה שמספר להלן אמיתי. אלו הן חוויות שחוויתי עם תלמידותי במתן שכון תורני לנשים, מקום שבו נשים מכל הגילים ומכל שכבות הציבור באות ללמוד תורה. כאן משאירות נשות ירושלים את הפוליטיקה מאחור, ובאות לקיים את דברי הגמרא "לעסוק בדברי תורה, להשקיע את עצמן בלימוד שמאפשר להן להיות חיי תורה עשירים יותר.

הסיפורים הבאים הם קטעי יומן מחייה של מי שזכתה ללמד במקום שכזה.

כמה ימים לפני ראש השנה בירושלים. האולם מלא וגדוש בנשים שבאו להכין את עצמן לימים הנוראים. יחד אנו מתחילות ללמוד את הפסוקים הראשונים בספר שמואל. בראש השנה נשמע אנו, הנשים, את הפסוקים נקראים כהפטרה. היום אנו קוראות אותם בעצמן.

אנו לומדות על עקרותה של חנה, וכיצד פניה המתקנאת בה מציקה לה. חנה כבר רגילה למלים הקשות של יריבתה. למרבה הפרדוקס, דווקא אלקנה, בעלה האוהב, הוא הגורם לה צער. הוא אומר מתוך רחמים: "חנה למה תבכי ולמה לא תאכלי ולמה ירע לבבך הלוא אנכי טוב לך מעשרה בנים".

אחת הנשים בכיתה מראה כיצד הדאגה שמביע אלקנה לאשתו מוכיחה את חוסר ההבנה שלו לכאב שלה: אין תחליף לילדים שלא נולדו לה: היא איננה חסרה רק את הילדים, כי אם גם את האימהות.

תלמידה אחרת מוסיפה שיש ממד נוסף לדיאלוג. חנה מבינה למתע שאלקנה השלים עם עקרותה.[4] היאוש שלה, הנובע מן העובדה שהיא בודדה לגמרי בתקוותה לשועה, דוחף אותה לעשות צעד נועז:[5] היא תלך לבדה אל היכל ה'. שם היא תשפוך

את לבה. היא תאמר בקול רם את מה שלא נאמר. היא תביע את מה שבלבה של כל אשה:

רבונו של עולם! כל מה שבראת באשה לא בראת דבר אחד לבטלה. עינים לראות ואזנים לשמוע,
חוטם להריח, פה לדבר, ידים לעשות בהם מלאכה, רגלים להלך בהן, דדים להניק בהן. דדים תלין
שתת על לבי למה לא להניק בהן? תן לי בן ואניק בהן! ברכות לא ע"ם

אני מציעה לכתה לראות את מהות המדרש הזה כאומר שהאימהות לגבי תנה היא שיא הביטוי של ההשמה העצמית הרוחנית שלה. דרך ההוויה הגופנית שלה תמצא רוחה את הביטוי הנכון. היא משוקקת לא רק לילד, כי אם גם למטרה ולהשמה.[5]

כשאני אומרת את המלים האלה אני שוקלת היטב כל מלה ומלה. אני ניצבת לפני קבוצת נשים שדומות לי ושונות ממני, ומלמדת על לידה, אימהות ומימוש עצמי. בעזרת מקסם מקראי. אני חשה אמפתיה כלפי כאבה של גבורת הסיפור שלנו, ועולצת בשמחתה. אבל יש נשים בכיתה שמזדהות איתה יותר ממני.

אני מרימה את מבטי מן הספרים ורואה שתי אחיות שאני מכירה היכרות אישית: הגבירה חסרת ילדים והצעירה בהריונה התמישי. אני תוהה כיצד הן מתקשרות לפרק הזה. זהו סיפור שהן קראו ושנו וקראו. אני חושבת כיצד הן קוראות אותו כעת? אני שואלת את עצמי כיצד הן מתייחסות זו לזו. הן איש נשים צרות זו לזו, שמתחרות על אהבתו של בעל אחד, אבל ההגשמה של האחת והריקנות של האחרת הם חלקים ממשיים מחייה. בוודאי קשה להן להתייחס זו לזו: בוודאי יש כל כך הרבה שלא נאמר ביניהן.

אני מכירה את האחיות האלה שנים רבות, אבל אינני מספיק קרובה כדי לגעת בפצעים שלהן. היתי רוצה להשתתף במלים של עידוד, אבל אני חוששת לומר דברים שיעליבו או יפגעו. אבל באמצעות הלימוד של סיפור תנה יחד איתן, אני יכולה להציע תקווה וניחומים. אני יודעת גם שנשים אחרות בכיתה חושבות על חברתן שאין לה ילדים ומתפללות בעבורה בלבן, בעבורה ובעבור חברות וקרובות שלא נתברכו בילדים. הכתובים נותנים ביטוי לדברים שאין הן מעיזות לבטא.

כאשר אני סוגרת את התנ"ך שלי אני חושבת על האחיות הנכבדה המוטלת על מי שמלמד דברי תורה, שנועים כל כך עמוק בנשמה. אני נזכרת בתפילת המורה של ר' נחמיה בן הקנה נברכות כה ערב: "יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא יארע דבר תקלה על ידי". השיעור הזה עזר לי להבין את משמעות התפילה הזאת מעבר לתחום התקיפה ההלכתית. למדנו פרק בתנ"ך, ואני מתפללת שתברותי ימצאו שמחה, נחמה ותקווה במלים שהתעסק המקראי הנה אותי לומר. בראש השנה הזה אנו נשוב את שירת חנה בלבנו, ונתפוך אותה לבשורה לכל הנשים שטרם נתברכו באימהות.

שיעור אתר עומד להסתיים. התשים יוצאות החוצה. בעוד אני מפנה את ספרי, ניגשת אליי אישה באמצע שנות החמישים לחייה. גם היא בדרכה החוצה, אבל היא אומרת: "עלי להודות לך. השיעור שלך היה נחמה גדולה בשבילי."

אני חושבת לעצמי: איזו נחמה הרי סיפתי עכשיו ללמד יותר אתיר עמך, ציווי שהכתי התלמוד יישמו אותו על דילמה מוסרית מורכבת.

שני אנשים הולכים במדבר. יש לשניהם רק מימיה אחת של מים. אם הם יחלקו אותה ביניהם, ימותו שניהם. אם ישתה האחד, הוא יינצל אבל חברו לא יחיה. מה עליהם לעשות? בן פטורא סבור שעליהם לחלק את המים, כך שאחד מהם לא יראה במות חברו. ר' עקיבא סובר שבעל המימיה הוא זה שישתה, על פי הציווי המקראי "חיו אתך עמך - אתך ולא במקומך. חייך קודמים לחיי חברך.

שקלנו את הדעות השונות ומענו בעדן וגדן. חיי מי קודמים? מה הדין אם האחד הוא ילד והאחר מבוגר? ואם אחד מהם הוא תלמיד חכם בעל שיעור קומה? ואולי ההולכים הם אישה ואשה? כיצד אנו יכולים למדוד את הערך היחסי של החיים? היה לנו דיון עז ובוֹדאי גם מעורר מבחינה אינטלקטואלית, אבל האשה שלפניי מצאה בו גם נחמה. לפני שאני יכולה לשער למה התכוונה, היא מסבירה.

"תראי, אני עובדת ביד שרה', ארגון התנדבותי שמשאיל ציוד רפואי. כמובן שלעולם אין די ציוד לכל דורש. התפקיד שלי הוא להכריע הכרעות של חיים ומוות. האם לתת את המשאף הזה לתינוק בן שמונה חודשים או לאשה בת שמונים? בכל יום ויום מת חלק ממני. לעולם איני יודעת האם ההחלטה שלי הייתה נכונה. לימוד המקורות הבהיר לי שאין התלטה מוסיקת נכונה. אני מוצאת בזה נחמה."

נדהמתי מעוצמת הרגש בדבריה. אני לימדתי את המדרשים השונים ואת הגמרות והתשובות שיש להם קשר לפסוק בספר ויקרא מתוך כוונה ללימוד תיאורטי: והנה כאן אשה שחיה את ההלכה מדי יום ביומו. היא קראה את הטקסטים לאור ניסיונותיה, וגילתה פנים חדשות בתורה.

באחד הימים אנחנו מתחילות את השיעור שלנו במקום אחר. אנו נמצאות בפולין בסוף המאה השש-עשרה. אנו דנות במקרה הבא:[9]

יהודי והעגלון שלו יצאו לדרך. העגלון הציע יושב על המושב מאחורי הסוסים המושכים את העגלה; אדוני יושב בתוך הכרכרה.

הוא מעביר את הזמן בניקוי האקדח שלו. בכוונתו לרוקן את המחסנית וליהות באוויר, אבל ידו מתליקה והוא הורג את משרתו הנאמן. מייד הוא פונה לרב העיר לשאול כיצד יוכל לכפר על מעשהו האיומה. הוא מוצא את דרכו אל הרמיא בקרקוב, שפוסק שעליו לצאת לגלות למשך שנה שלמה, ולעולם לא יישן באותו מקום במשך שני לילות רצופים. בנוסף לכך עליו לצום, להתוודות ולשמור את יום השנה למוות כאילו זהו יום הזיכרון של אביו.

אנו דנים במקרים דומים בתשובות של ר' אברהם בן יצחק מנרבונא,[פ] ר' יעקב בן יהודה וייל,[פא] ר' יאיר חיים בכרך,[פב] ר' יוסף חיים מבגדד[פג] ור' יצחק יעקב וייס.[פד] אני הבאתי את המקורות הללו לכיתה, כדי לקבל מעט הבנה של הפילוסופיה של ההלכה המקראית והתלמודית לגבי 'עיר מקלט', המוסד שמטרתו לטפל בהרג בשגגה. האם עיר המקלט היא רק מקום בטוח מפני גואלי הדם? האם זהו סוג של עונש, מעין גלות? ואולי יש בהן משום כפרה.[פה] אנו הופכות את הדפים ובאותה שעה מטיילת בראשי העולם ובמרחבי הזמן. תשים בכיתה מתעמתת מן התורה של התשא במהלך ההיסטוריה היהודית: כיצד עלינו לנהוג במקרה של הרג בשגגה בעולם שאין בו ערי מקלט אלא עקרונות מנחים למקרים כאלו אפשר ללמוד מן התורה ומדברי חז"ל.

תשים מגיעות למסקנה שמכל הגישות שהזכרנו למעלה הנביעה, האפשרות לכפרה המוצעת בעיי המקלם היא בעלת חשיבות מכרעת. תהליך זה נקשר על ידי רבנים בתקופות מאוחרות למקרים אחרים, כך שאדם שהרג בשגגה יוכל לכפר על מעשהו.

כאשר השיעור מסתיים עוזבות התלמידות את האולם ואתן הרבה חומר למחשבה. אחת מהן נעמדת אליי. "יהודה רבה לך" היא אומרת ומחבקת אותי, ועוזבת מבלי להוסיף מלה. היא תניחה לי לפרש את דבריה.

מה היה הדבר שגרם לה להתרגשות כל כך גדולה? אני עוצרת וחושבת: ואז התמונה מתבהרת בעלה, קבלן בנייה, עסק בעבודת שיפוץ. מעות נוראה גרמה למותו של ילד - מקרה של מוות בשגגה. לגביה הדיון שלנו לא תיאורטי בכלל. זה היה מקרה מהחיים, עצב רגיש. בשביל התלמידה הזאת היה השיעור שלנו מעין כפרה, פתרון, סיכום.

ויהי המה הולכים הלוך ודבר והנה רכב אש וסוסי אש ויפרדו בין שניהם ויעל אליהו בסערה השמים

(מל"ב ב יא).

במה היו עוסקות אף אליהו לא נפטר מאלישע אלא מתוך דבר של תורה בקריאת שמע היו עוסקין."[פו]

זהו שעתו האחרונה של אליהו על פני האדמה. הוא עומד להעביר את אדרתו לאלישע תלמידו. הם הולכים יחד עוסקים בדיון.

"במה היו עוסקין בקריאת שמע.

מה גרם לתכמים להציע את ההציגה הזאת. תלמידה מעלה אפשרות שהדעה הזאת היא פועל יוצא של העובדה שמדובר

ברגעיו האחרונים של אליהו עלי אדמות: קריאת שמע היא המעשה הדתי האחרון לפני המוות. תלמידה אחרת מצביעה על החוכמה שבה מפרשים חכמים את הפסוק "ושננתם לבניך ודברת בם ... ובלכתך בדרך". אשה אחת מחפשת משמעות עמוקה יותר ומדברת על יסודות האמונה הדתית. תכלית השיעור היא המורה חוזר עם תלמידו לפני שהוא נפרד ממנו לשלום. אבל הדיון שלנו לא הסתיים. קול אחר נשמע בכיתה:

"את יודעת, ביה, לא חשבתי על כך במשך שנים... היתי ילדה קטנה... היה זה בקיץ של שנת 1944. אמי ואני נמלטנו מפולין לצ'כוסלובקיה, ומשם להונגריה, ואז מצאנו את עצמנו ברומניה. ברומניה הצלחנו להשיג סרטיפיקטים שאפשרו לנו להגר לפלסטינה, דרך טורקיה. שלוש אניות הפתינו בנמל. אמי ואני היינו רשומות בספינה השניה, אבל אמי שיחדה פקיד שיתן לנו לעלות על הראשונה, כדי שנהיה עם משפחתנו שכבר מפחד שמא נפרד שוב. הספינה יצאו לדרך ואנו הרגשנו שהנה אנחנו סוף סוף בדרך לחוף מבטחים. לפתע הופקפנו על ידי צוללת גרמנית שתים מתוך שלוש האוניות טבעו ואיש לא ניצול. שלנו היתה הבאה בתור. הקברנים קפץ מן האניה. עלינו כולנו על הסיפון, ואמו זה לזה ידיים ואמרנו 'שמע ישראל, ה' אלקינו ה' אחד'. התכוננו למוות... באורח פלאי התשכנו להפליג ללא הפריעה והגענו ליעדנו".

היא הסתכלה בתלד שבידיה ובי ואמשיכה. "עברו מאז יותר מתמשים שנים... הלימוד שלנו על המסע האחרון של אליהו ואלישע, על קריאת שמע, על מרכבת האש שהפרידה ביניהם, העלה בי לפתע זיכרון שהיה קבור עמוק זה זמן רב... מה היה בסיפור שלפניו שעורר את הזיכרון שהודחק במשך זמן כה רב?

האם הייתה זאת הכמיהה של יתמה מן השואה אל האלמוות של אליהו, שרגשה אתה אולי הייתה זאת ההמשכיות שמתגשמת באלישע, שיכול לשאת את האדרת של אביו" ולהתחיל מהתחלה, בלי לפנות לאחור ולתפש את העבר שהוא יודע שאיננו יכול להשיב. אבל ברור שהסיפור התניכי הזה זיקק קדימה מאות שנים אל העתיד, ואיפשר לאשה אתת לחוות את הקתרזיס של השמה, שנמצע ממנה במשך מרבית שנות חייה.

אני מפנה מבטי מעם הכיתה, ואני יודעת כעת שהסיפור המדרשי של פרידת אליהו מאלישע מציב שאלה נוספת בפנינו: כיצד נפרד מורה מתלמיד?

תכמים העשירו אותי בראיותם, וכמורה אני העברתי את תכמתם לתלמידה הזאת. כמה מרגשת היא העובדה שהיא, מנקודת מבטה, הציעה לפני ממד נוסף של השיעור הזה, ממד שמעולם לא חשבתי עליו.

כאשר נפתח השיעור, פותחות הנשים את פרק ליט בספר בראשית. ניסיונה של אשת פוטיפר לפתות את יוסף. אף על פי שהתורה

מתארת את המאורעות התיאוריים תכמים מעלים השערות באשר למה שהתחולל באותה שעה בלבו של יוסף פנימה.

יוסף שמצא את עצמו לבד עם אשת פוטיפר, עומד ליפול אל זרועות התמא המפתות ואז הוא נעצר במקומו בעזרת דמות יעקב אביו, מזרה, מצפון. הוא רואה את פני אביו: הוא שומע את קולו:[8]

באותה שעה באתה דיוקנו של אביו ונראתה לו בחלון אמר לו יוסף עת ידין אתיך שיכתבו על אבני

אפוד ואתה ביניהם ריצוע שימתה שמך מבניהם ותקרא רועה זונות...

אביו של יוסף מופיע לפתע בחלון, בפתח שבחומה המפרידה בין יוסף לבין בני משפחתו, ואולי תפריד לעד בינו לבין הייעוד של בני ישראל. הפעולה שהוא עתיד לפעול תשפיע על מקומו בקרב שבטי י-ה. האם הוא יהיה לאחת מאבני האפוד, חקוק לעד על מעיל הקדושה?

אשה שוושבת לשמאלי מפרשת את הטקסט המדרשי הזה:

"אחי ואני נלקחנו מבלגיה לאושוויץ. ממש לפני שהופרדנו אמר לי אחי, 'אנו לעולם לא ניפגש שוב ולכן אני רוצה לספר לך מדרש אחד על יוסף ויעקב. כאשר תעמדי בפני הכרעות מוסריות קשות בחייך, תראי את פניי ותדעי מה עליך לעשות.' המדרש הזה תמה אותי במהלך הרגעים הקשים והבודדים הרבים, מסבירה התלמידה.

אני מוצאת את עצמי המומה אל מול העוצמה שהעניק המדרש הזה לאשה הזאת. יוסף מבחינתה היה השורד. האדם שעולמו נשאר יציב בזכות הכוח המוסרי שלו, שאותו הביא אתו מבית אביו. מאוד מפתה לראות את המדרש הזה כדוגמא קלאסית לסופר-אגו פרוידיאני, אבל למעשה הוא הרבה יותר מעמיק. יעקב היה העוגן המוסרי שאי אפשר היה להרוס אותו לא על ידי פיתוי ולא על ידי בדידות ולא על ידי רוע.

בדומיה שעטפה את הכיתה שלנו בעקבות הזיכרון המרגש הזה, אנו מבינות שתברתנו תפשה את כותה של תורה. המדרש הזה שימש לה עוגן, קשר עם אחיה שנלקח ממנה, אולי קשר לדורות הקודמים: אבל זה היה גם הגשר שלה לעתיד, עתיד שבאושוויץ היה רק בחזקת חלום שווא. יוסף העבד עזב אתה את אירופה: יוסף בעל החלומות ליווה אותה אל חייה החדשים: ויוסף האבן שבאפוד ישב איתנו היום בשיעור.

המדרש המביא את תפילתן של המיילדות, שפרה ופועה, הוא נקודת המוצא שלנו. המיילדות - הנשים המביאות חיים לעולם - מוצאות את עצמן תחת הציווי של פרעה להיות שליחות של מוות. הן נמצאות בין הפטיש לסדן. מוות לתינוקות חסרי ישע,

או מותן שלהן. הן מונות בתפילה להי:

היו עומדות בתפילה ואומרות להקביה רבונו של עולם תלה להם עכשו ותן להם נפשותיהם...״

השקט השורר בכיתה מופר לפתע בהתרגשות של בני. מה אמרתי? לימדתי מדרש זה עשרות פעמים. אין ספק שהוא נוקב מאוד, אבל מעולם לא סברתי שיש בו משהו מכאיב. התלמידה מסבירה שיש לה תינוק עם מום מולד בלב, ותור כדי הדיבור שלה אנו רואים כיצד היא הופכת לחלק מן הטקסט. בבכי תמרורים היא מסגלת לעצמה את תפילת האיילדות, רבונו של עולם, תן להם חיים!

לאחר השיעור התלמידה פונה אלי בבקשת עצה שתעזור לה לעבור את המשבר שהיא נתונה בו. אני יודעת שאין לי דבר להוסיף. בבית המדרש שלנו היא כבר מצאה את הדבר שהיתה זקוקה לו. התוסן הרוחני של שפרה ופועה, המתואר בידי החכמים, סייע לה למצוא כוח לשאת את משאה ולהתקדם הלאה.

המבט האילם של האשה שעדיין מתאבלת על מות ילדה הראשון רודף אותי. אנו לומדים את שמואל ב׳ פרק י״ב: בת שבע יולדת בן, שמותו נגזר, מכיוון שהוא פרי העוול של דוד. התינוק מתאר את בכיו של דוד ואת התרעה שלו,[35] אבל הצער והכאב של בת שבע, שהיתה פעמיים קרבן לתוללתו הטראגית של דוד, אינם מתוארים. האמנם לא התאבלה?

שתיקת התלמידה ממלאת את התלל התסר בטקסט.

פרק מפתח בסיפור נפילת בית דוד הוא הסיפור של אמנון האונס את תמר. זהו אמנם ״טקסט של טרור״[36] הנשים הקוראות משפעות מאוד מן הפתד, הכאב והמצוקה של תמר. אנו שבויות בניסיונות הנואשים והמרצים של תמר להפסיק את מעשיו של אמנון. בתחינתה האחרונה תגעת ללב היא אומרת: ״לעתה דבר נא אל המלך כי לא ימנעני ממך (שמואל ב׳ יג יג). תמר כבר ניסתה הכלי הניסיון האחרון שלה הוא לפנות אל אמנון ולהציע לו שהוא תישא לו, ושדוד המלך יסכים לכך![37] חזיל נתקלו בקושי רב בנסותם להבין את ההיגיון שבפניה זו. אם תמר היתה אחותו למחצה של אמנון, כפי שעולה מן הטקסט,[38] כיצד היה אפשר לאשר איחוד שכזה?

חכמים משערים שתמר היתה בת של אשה שבויה, אשת ימת תואר, ולכן מבחינה הלכתית אין היא אחות של אמנון.[ג] בניסיון זה להימנע מן המסקנה המתידה שהחטא של אמנון כלל גם גילוי ערוות בנוסף לאונס, מביאים חלק ראיה מדברי תמר עצמה "דבר נא אל המלך כי לא ימנעני ממך".

כנשי ירושלים אנו קוראות את ההיסטוריה של שושלת דוד בבית המדרש שלנו, שנמצא קרוב לעיר דוד. אנו חולקות את הכאב ואת ההשפלה של אחותנו מדורות עברו; אנו יכולות להלך על האבנים שלפני שנים רבות נרעבו בדמעותיה. והריפות בדברי חלל ברורה, אבל אתנו ממשיכות לדון בקטע הזה ומתאמצות לשמוע את קולה המתחנן של תמר מעבר לפער הדורות.

"מבט מאליו", אומרת אחת התלמידות, "שדברי תמר הם הניסיון האחרון שלה להיצל מפני התקפתו הנוראה של אמנון. הפחד מפני אונס הוא פחד שנשים חיות את, הלא נכון הדבר שרבות מאתנו חושבות שאם תלילה נמצא עצמנו אי פעם במצב כזה, נשא ונתן עם האנס, שאולי ניתן את עצמנו בדרך אחרת כדי להסיח את האלימות שלזו הצעתה של תמר כלל איננה קשורה למצבה ההלכתי-ביחס לאמנון: היא פשוט נאחזת בתבל האחרון שעומד לרשותה".[ד]

והתלמידות מתלימות מבטים ביניהן: כולנו מרגישות שקולה של תמר נשמע בכיתתנו. אנו קוראות שוב את הפסוק ומילותיה זועקות אלינו מעבר לדורות. חכמים חפשו פתרון הלכתי לבעיה הלכתית; הבעיה של תמר היא בעיה קיומית. אין "עומק פשוטו של מקרא" עמוק מזה.

ויהי אחר הדברים האלה והאלקים נסה את אברהם (בראשית כב א)

יש בפי דברים רבים לומר על העקדה, אבל הכיתה נשלטת בידי אתת מתלמידותי. שאלתה ונקבתה: הערתה עשירות בתכונה. אשה זו ובעלה, כמו הורים רבים בישראל, פסעו בדרך הארוכה והבודדה לעקדה הפרטית שלהם - ושבו בלי בנם. למדתי את המקסם הזה במשך שנים רבות. אבל אין דבר שאני יכולה לומר שמגיע לעומק ההבנה של האשה הזאת. יצחק שלה, חייל בצבא ההגנה לישראל, נפל בלבנון - הוא לא יצחק עוד. בעלה קורא את הפרשה הזאת בתורה מדי ראש השנה; היום היא מלמדת אותנו את הפרשה.

ויהי הדבר מאד בעיני אברהם על אודות בנו

ויאמר אלקים אל אברהם ... כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה... (בראשית כא יא-יב)

אנו לומדות על ניסיון נוסף שעתידה בו אברהם, והפעם זהו ניסיון בתוך ביתו פנימה, עימות המשפיע על התנהגות השונה של המשפחה. שרה משוכנעת שישמעאל צריך ללכת, השפעתו השלילית על בנה יצחק ברורה ביותר. אברהם, שסוף סוף היה לאב, מואב את המחשבה על גירוש בנו.[35] ההחלטה לשמוע בקול שרה מקבלת גינוי מלמעלה. רק לה' יש את הפרספקטיבה ואת האובייקטיביות התוצה לשם קבלת החלטה כזאת, אבל האם זאת הדרך האפשרית היחידה?

בכיתה נוצר דיון ער. אני מתקפת בשאלות קשות ובנעוצות: לא שאלות טקסטואליות. כי אם מוסריות. השואלת היא אם ליולד הסובל מפיגור. גירוש ישמעאל הוא אבן-בוחן בעבורה. היא ובעלה מתחבטים בשאלה האם להכניס את ילדם למוסד או להמשיך להחזיק אותו בביתם. הם חוששים מהשפעת התנהגותו על ילדם האחר. הם לא זכו לבת קול: הסיפור בבראשית כ"א הוא הדבר הקרוב ביותר לגילוי שכינה שלהם.

סיפורים אלו נוגעים ללב, אבל לימוד התורה של הנשים לא מורכב רק מנגיעה כאלו. אנו מבלות שעות רבות בלימוד מדרש תחומא או בקריאת תשובה של רבינו ר' דוד בן זמרא, בניסיון להבין את המשמעות והמשמעות של הטקסט. אבל יש בסיפורים הללו כדי להדגים נקודה ברורה וקיצונית במשנה: הסגנון הקונציטי "ונשנה", הסובייקטיבי והגמיש, שבמשך שנים רבות נחשב כמחסום בפני הנשים הלומדות תורה כראוי, הוא הוא שמאפשר ראיה כל כך חודרת ומרגשת לדבר ה'. אנו רק מתחילות לגלות את התרומה שיש ביכולתנו לתרום זו ללו ולכל מי שאוהב את התורה ומחפש אחר ההשראה שלה.

כל הנשים שתיארתי כאן - ורבות מספור אחרות - מצאו את דרכן אל בית המדרש. כאן הן הופכות לחלק מדור חדש של תלמידות חכמים. נשים שעוסקות בדברי תורה, מתוך שהן הופכות שוליות לחכמים.

קיימות עדיין שאלות חשובות באשר לתפקידן של הנשים בקהילות התורה היום.[36] אבל דבר אחד ברור: מקומנו המקודש הוא ומסורת כשבאים להגדיר מחדש את מקומן של הנשים בקהילות התורה היום.[36] אבל דבר אחד ברור: מקומנו המקודש הוא בבית המדרש פנימה. אין מחיצה בין נשים לבין דברי תורה. נשים איני יכולות לשאת חוסר-מעש רוחני בעולם הלימוד. אנו האוזן לקריאת ההפטרות והפרשיות בבית הכנסת מאזנה פאסיבית לפני שלמדנו אותן, אבל לא לאחר הלימוד. המוחבר הראוי לציון הוא מורשתן של כל הנשים שעוטרות לראשן כתר תורה,[37] שתהן לכל מי שתפצה בו. יש תחומים רבים ומצוות רבות שנשים יהודיות יכולות למצוא בהם השראה וסיפוק, אבל תלמוד תורה כנגד כולם - אין לתלמוד תורה תחליף.

ומה נאמר על אלו מאתנו שמתבכות ששים חלקנו בין יושבי בית המדרש - נשים שמלמדות נשים אחרות תורה? בידנו הופקדה המשימה של הסברת הצווים האלוקיים, האות המשמעות חובקת-הכל של הספרות המקודשת ופירוש הנבואות והצחיות. כך

שהן תוספת ומתנה משמעות לחיינו. האתיות כבדה מאוד; האתגר הרוחני - עצום.

וככל זאת בעבורי, כמו לכל מי שמלמד תורה, אין דבר שנותן סיפוק רב יותר. כיצד אוכל להסביר את ההתעלות הרוחנית שאני חווה בכל ראש השנה כאשר אני שומעת את שירת תנה, ואני מתבוננת סביבי בעזרת הנשים ונזכרת בשיעור שתיארתי כאן, ידי אותות בידה של בתי הקטנה הוושבת לידי; או בכל יום כיפור, כאשר אני אומרים 'כי הוא האלוקים', ואני יודעת כמה תלמידות עמדו איתי על הר הכרמל; וכיצד אני יושבת מדי שנה בליל הסדר, עייפה ככל עקרת בית יהודית, אבל מרוממת בידיעה, שהתלמידות שאותן לימדתי את סדר שמות במהלך עשרים השנים האחרונות יקראו את ההגדה ויסבירו אותה לבניי משפחתן בדרך שאמותיהן וסבותיהן לא יכלו להסביר.

במאמצי מתוקת אותי הידיעה שבכל שנה שעוברת יש יותר ויותר נשים מלומדות שמצטרפות לשורות מלמדות התורה.[34] אין אני יכולה להשוב על מקצוע נעלה יותר.

מעניתי שנשים לומדות תורה תרומת תרומה מיוחדת במינה לדרך שבה מתגלה התורה בדורנו - לימשות המתחדשים בכל יום.[35] אולי הנשים, המשתמשות ביניהן היתרה תוכלנה לגלות את רזי התורה הנסתרים שהגיעה שעת גאולתם.[36] כוח התיודש הזה בא לידי ביטוי ונלא בדרשה מתוך פסיקתא דרב כהנא:

ביום הזה באו מדבר סיני (שמות יט א).

וכי ביום הזה באו, אלא כשתהא למד דברי לא יהו בעיניך שנים אלא כאילו היום ניתנה תורה, ביום ההוא אין כתיב כן, אלא ביום הזה (שם). בעולם הזה נתתי לכם את התורה והיו יחודים יגיעים בה, אבל לעולם הבא אני מלמדה לכל ישרי והן למידין אתה ואינו שכיחים, שנ' כי זאת הברית אשר אכרות את בית ישראל אחרי הימים ההמה נאם ה' נתתי את תורתי בלבם ועל לבם אכתבנה והייתי להם לאלהים והמה יהיו לי לעם (ירמיה לא לב). ולא עוד שאני מרבה ביניהם שלום, כשאמר ישעיה וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך.[37]

כאשר התורה תילמד בפי כל ישראל - גברים ונשים גם יחד - אז היא תהיה תורה שחודרת אל חוייתנו הפנימית ביותר ותרותה עמוק בלבנו.

[1] ראו: דבורה וייסמן, חינוך בנות דתיות בירושלים בתקופת השלטון הבריטי: התפיסות והתגובות של חנוך אידיאולוגיות חינוכיות ירושלים תשנ"ד.
Shoshana Zolty, *And All Your Children Shall be Learned: Women and the Study of Torah in Jewish Law and History*, New Jersey 1993

[2] ר' ישראל מאיר הכהן (חפץ חיים), ליקוטי הלכות פיאה פיאה"ק ופ"ו, סוטה כ ע"ב: "ומלמד את בתו... נראה דכל זה דווקא בזמנים שלפנינו שקבלת האבות היתה חוקה מאד אצל כל אחד ואחד להתנהג בדרך שדרכו בו אבותיו, וכמאמר הכתוב 'שאל אביך ויגדך'. בזה היתו יכולים לומר שלא תלמד הבת תורה ומסמר בהתגלה על אבותיה השרוש כעת בעותינו הרבים קבלת האבות מתרופפה מאד מאד וגם מצוי שאינה במקום אבות כלל. בפרט אותן שמרוגילין עצמן ללמוד כתב ולשון העמים בחוצאי מצוה רבה ללמד אותן חומש וגם נביאים וכתובים ומוסרי חדל. כגון מסכת אבות וספר מעלות המאור, כדי שתתאמת אצלן עניין אמונתנו הקדושה. אם לא כן עלול שיסורו לגמרי מדרך ה' ויעברו על כל יסודי הדת חס ושלום."

[3] Moshe Meiselman, "Torah Knowledge for Women," *Jewish Woman in Jewish Law*, New York 1978, pp. 34–43; Naomi Cohen, "Women and the Study of Talmud," *Tradition* 24 (1). (Fall 1988), pp. 28–37; "Symposium on Women and Jewish Education," *Tradition*, 28(3), (Spring 1994); see Seeman, ibid., particulary notes 21 and 26; Susan Handelman, "Women and Study of Torah in the Thought of Lubavitcher Rebbe: A Halakhic Analysis," (1998, manuscript)

[4] אליקים ג'אליסון, בין האשה ליוצרה: האשה והמצוות, ספר ראשון, ירושלים תשמ"ז פרק יג: תלמוד תורה, עמ' 143-163. עיין עוד הרב אהרן ליכטנשטיין, "בעיות היסוד בחינוכה של האשה, בתוך: בן ציון רוזנפלד (עורך), האשה וחינוכה, ישראל תש"ם, עמ' 45-157; דוד גולינקין, "משנת נישואין למעמד האשה בהלכה במאה העשרים" (תב"י יוד): הרב מתם מדל שניאורסון, ליקוטי שיחות כפר חבד תשי.

[5] אוריאל סימון, "סיפור הולדת שמואל - המבנה, הסוג והמשמעות" בתוך: עיוני מקרא ופרשנות ב, עורך אוריאל סימון, רמת-גן 1986; אברהם וולפיש, "תפילת תערומת ועשוה": מגדים כ, תמוז תשנ"א.

[6] שמות רבה יט א: דא"ר לב יודע מנת נפש היא לעצמה. כיון שנפקדה לא פקדה האלהים אלא לעצמה שאי ונשמתו לא יתעב זו ונתב עלץ לבי בה' כי שמחתי בישועתך, אני לעצמי שמחתי אבל אחר לא ישמח עמי.

[7] הביטוי הרבני לדבר הוא "מי שאין לו בנים חשוב כמת", המופיע בנדרים סד ע"ב: "אריב"ל: כל אדם שאין לו בנים חשוב כמת שנאמר קראישת לי יהבה לי בנים ואם אין מתה אני". חזקמא שהגמרא מצטטת בנוגע לעקרות שכמוה כמוהן היא כמובן, מרחל, שאומרת את המלים בספורה.

[8] בבכורות מה אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא יארע דבר תקלה על ידי, ולא אכשל בדבר הלכה, וישמחו בי חברי, ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא, ולא ינשלו חברי בדבר הלכה, ואשמח בהם.

[9] הקטע הזה מבוסס על רש"י, שקושר את הביטוי "ישמחו בי חברי" עם המלים "ולא אכשל בדבר הלכה", ועל ידי כך הוא מפרש את המלים: יבין שחברי ישמחו בי, כלומר ילעגו לדבר טעות שלי, וזאת לידי חטא: אני נוטה לפרש, ששני המשפטים הללו הם בקשה שהתורה שהמורה מלמד ולומד תביא רק שמחה למדברים ולשומעים גם יחד.

[10] עיין הוריות ג: ד"ה, רמבים פירוש המשניות שם, מתנת חינוך מצוה רצו, ירושלמי תרומות ח:ד, רמבים הל' יסודי התורה ה:ה; שו"ע יוד קנ"ה: תמורת משה שם: חזון איש יוד סט, סק' לקוטים סי' כ"ה: הרב אי' אונטרמן, שבט מיהודה, שער א' פרק ה': אם מיבנלוון, ספר פיקוח נפש, סי' ה'-איזת קע: ישראל שחור, סדר עדיפויות בטרמפיאדה', תחומין ז, עמ' 397-402.

[11] ר' משה איסרליש מקראקא, שלחן הרמ"א, ירושלים תשל"א, סי' לז.

[12] אברהם בן יצחק מרבוה, ספרו של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, סי' מא.

[13] ר' יעקב בן יהודה וויל, שאלות ותשובות והלכות שחיטה ובדיקה ותודעי דוין, ירושלים תשמ"ח, סי' קכג.

[12] ר' יאיר חיים בכרך, שות חות יאיר, רמת גן תשנ"ז, סי' קע.

[13] יוסף חיים מבגדד, ספר רב פעלים שאלות ותשובות בענין הלכה, ירושלים תשס"ח, אות תיג, סי' לז.

[14] יצחק יעקב וייס, לקוטי תשובות מתת יצחק, תשנ"ז, סי' קד.

[15] ראו למשל: רמבם מות תיג פ"מ: שדיל בגמד לה יב; רמבם הל' רוצח ושמירת נפש ז ג, ח יג; מכות יא עב, תוספות דה ימיד גלות מכפרת; ר' דוד צבי הופמן בפירושו לדברים פרק יט, עמ' שסט; ספר התשבץ, מצוה תי.

[16] ירושלמי ברכות ה א: "אף אליהו לא נפטר מאלישע אלא מתוך דבר של תורה; ויהי המה הלכים הלוך ודבר במה היו עוסקין ר' אחוא בר' זעירא אמר בקריאת שמע היו עוסקין הוך מה דאמר מאמן ודברת בם. ר' יודה בן פזי אמר בבריאת עולם היו עוסקין הוך מה דאמר בדבר ה' שמים נעשו. ר' יוחן בריה דר' אינבו אמר בתחות ירושלם היו עוסקין כמה דאמר דברו על לב ירושלם. ורבנן אמרין במרכבה היו עוסקין הוך מה דאת אמר והנה רכב אש וסוסי אש וגו'".

[17] אלישע קורא לאליהו 'אבי' במלכים ב' ב יב.

[18] סוטה לו עב.

[19] שמות רבה, א טו.

[20] אמנם מרבית הפרשנים מסבירים את צעקו של דוד כהבעה אמיתית של כאב, חרטה, צער ואפילו תפילה, ואולם קולו של האברבנאל הוא היחיד שאינו מוכנים לדעה זו: "ואני אחשוב שעשה דוד זה להעלים העון מהאשה ומאנשיו ולכן לא ביאר להם שהיה זה בעונש ואחרי מות הילד בא אל בית ה' והשתחוה שמה להיותו מקבל עליו את הדין" (אברבנאל, שמ"ב יב כ, עמ' שמט).

[21] שם ספרה הידוע של פוליס טריבל, העוסק במחקרי תנ"ך ובו מדובר, בין היתר, על תמר: *Texts of Terror: Literary-Feminist Reading of Biblical Narratives*, Philadelphia 1984.

[22] סנהדרין כא עב: "אמר רב יהודה אמר רב: תמר בת ימת תאר היתה, שאמר שמואל ב' יג ואתה דבר נא מעל נפשות הש"ס: אל תמלך כי לא ימעני ממר. ואי סלקא דעתך בת נשואין הואי אתתיה מי הוה שריא ליה? אלא שמע מינה בת ימת תאר היתה".

וכן דעת הרמבם, הל' מלכים ח ה: "העבירה מביאה לשוגג, הרי הוולד גר, ואינו בן לדבר מן הדברים מפני שהוא מן העבדם אלא בית דין מעבירין אותו על דעתם ואמר מביאה ראשונה של ימת תאר היתה, אבל אבשלום נולד מאתר הישואין, נמצאת תמר אחות אבשלום מאמו ומותרת להנשא לאמנון, וכן הוא אומר דבר נא אל המלך כי לא ימנעני ממך".

[23] תוספות שם: "על כן נראה למימר דתמר לא היתה בת דוד שאמה כבר היתה מעוברת כשבאת למלחמה והא דכתיב ושמואל ב' יג: כי כן תלבשנה בנות המלכים מעולים, מתוך שגדלה בחיקו של דוד קרי לה בת מלך".

[24] למעשה האברבנאל מחזיק בדעה זו: "מה שאמרה תמר דבר נא אל המלך כי לא ימנעני ממך לא אמרה כי אם להנעל מדוד ומהצד שאבאר ותחוסן שלך הבל היו וצתה לדחותו בקש אף כי בדבריה העירה על אמיתת הדבר באמרה כי לא יעשה כן בישראל אל תעשה הנבלה הזאת רל היותה ערות..."

(אברבנאל שמ"ב יג א, עמ' שנא).

[25] שני הפירושים הקלאסים מובאים ברש"י: "על אודות בנו. על ששמע שיצא לתרבות רעה, ומשומו, על שאומרת לו לשלחה: אבל הפירוש העוקב ביותר הוא זה של יעקב צבי מקלנבורג, בפירושו התכ"ו והקבלה לבראשית כא יא: "...כי חשב אברהם כי לסבה זו בעצמה היה יותר טוב להניחו בביתו שיוכל להוכיחו ולהולימו בדרך טוב אולי ישוב. ויאושו היה כה גדול כי מי באברהם שיכול ליעץ לבן שסטה מדרכו, אלא שכאב הוא לא יכול לעשות זאת.

[26] ראו: יואל וולפסקי, נשים הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"ג, סי' כת; יקלמד תורה', עמ' שפת ואילך.

[27] בשלשה כתרים נכתרו ישראל, בכתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות כתר כהונה זכה בו אהרן שנאמר ואתה לך ולזרעך אתך ברית כהנת עולם כתר מלכות

זכה בו דוד שנאמר זרעו לעולם יהיה וכסאו כשמש נגדי, כתר תורה הרי ממתן ועומד ומתן לכל ישראל, שנאמר תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. כל מי שירצה יבא וישתל, שמא תאמר שאותם הכתרים גדולים מכתר תורה הרי הוא אומר בי מלכים ימלוכו ורוזנים יחוקקו צדק בי שרים ישורו, הא למדת שכתר תורה גדול משניהם ורמבים הלי תלמוד תורה ג א.

דיון מאיר עיניים בעמדת הרמבים לגבי נשים ותלמוד תורה הוא הרצאתו של מרווין פוקס ילימוד תורה לנשים, אסור, מותר, מצווה, שהוקלטה על ידי מעיין, בוסטון 1996.

[28] מורה דוגלה לתורה בימינו אין, ששיטתה השראה לאלפי נשים שעסקו בלימוד תורה היתה נחמה ליבוביץ דל. בראש ובראשונה נחמה לימדה אותנו כיצד ללמוד וכיצד ללמד. היא, אולי יותר מכל דמות אחרת במאה העשרים, עוררה את תמיית לימוד התנ"ך ומפרשיהם הקלאסיים.

כמורה שלא ידעה ליאות היא עברה בארץ ישראל לארבה ולרחבה ולימדה את כל מי שצמא לדברי תורה: דתיים וחילוניים, אשכנזים וספרדים, צעירים וזקנים, חיילים, רבנים, קיבוצניקים וסטודנטיות פיזיות, מרצים באוניברסיטה ואנשי עמל - קהל עדת בני ישראל ממש. כל שיעור של נחמה היה חווה מרגשת כמעט שלא היה שיעור בלי סיפור - נתח מן החיים - שנתפ משמעות חדשה במקורות העתיקים. בפירוש המלים התצחיות של התורה ראתה נחמה את נסיון החיים של כל מי שישב בכיתה כבעל משמעות לעסקים, באמה מידה שהעסקים היה רלוונטי לחייהם.

חדושי התורה שלה והמתודולוגיה המיוחדת שלה נשמרו בספריה שהופיעו בעשרות מהדורות ובשפות רבות ואולם מעל ומעבר לרלוונטיות שבה, נחמה הייתה דוגמא מובהקת לתורה ויראת שמים. אך על פי שהייתה ביקורתית בחיפושיה אחר פשוטו של מקרא, היא הייתה אשה עמוה באמת ורוחנית מאוד. היא הייתה ולעולם תהיה דוגמא לכל הנשים ששואפות להיות תלמידות חכמים.

[29] זוהי הפיסקה שהרשבים משתמש בה בבראשית לז א כשהוא מצטט את רשי, סבו, על הפירוש שהיה רצה לתבר איזו היה לו המאי.

[30] ראו את פירושו של מאיר ליבוש מלבים, נחל אשכול, אינה ג כג ודיון עכשווי בנושא אצל תמר רוס ויהודה גלמן, "השלכות הפמיניזם על תיאולוגיה יהודית אורתודוקסית, בתור ספר זכרון לאריאל רוזן-צבי, תל אביב 1998.

[31] פסיקתא דרב כהנא יב כא.